

Загородня А.А.

**СУХОМЛИНСЬКИЙ ВАСИЛЬ ОЛЕКСАНДРОВИЧ
(1918-1970)**

видатний педагог, публіцист, письменник, Заслужений вчитель УРСР

Народився 28 вересня 1918 р. в с. Василівка (нині Онуфріївській район Кіровоградської обл.) у незаможній селянській родині. Упродовж 1926-1933 рр. навчався у місцевій Василівській семирічці. Влітку 1933 р. спочатку вступив до Кременчуцького медичного технікуму, але невдовзі полишив навчання, і 1934 р. вступив на підготовчі курси учительського інституту в м.Кременчук, далі - навчається в ньому на факультеті української мови і літератури.

Від 1935 р. розпочав педагогічну роботу як вчитель заочної школи недалеко від рідного села. Перевівся до Полтавського педагогічного інституту заочником і закінчив його 1938 р. Повернувшись після закінчення навчання на Батьківщину працював учителем української мови та літератури в Онуфріївській середній школі.

Під час Другої світової війни добровольцем пішов на фронт. Після поранення і лікування в Удмуртії 1942 р. його призначили директором місцевої сільської середньої школи, де він пропрацював до березня 1944 р. Після визволення України від фашистів повернувся додому, став завідувачем районного відділу народної освіти. Проте вже в 1947 р. за власним проханням повернувся до вчителювання як попросився назад до школи як директор Павлиської середньої школи (1948), де працював протягом 23 років. Він перетворив цю звичайну сільську школу у справжню педагогічну лабораторію, яка стала відома світові завдяки педагогічним творам її керівника. 1955 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Директор школи-керівник навчально-виховного процесу». Від 1957 р. - член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР. Від 1958 р. мав звання Заслужений вчитель УРСР. 1968 р. було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

До найголовніших, опублікованих починаючи із 1960 р., належать: «Як ми виховали мужнє покоління», «Духовний світ школяра», «Праця і моральне виховання», «Моральний ідеал молодого покоління», «Сто порад учителів», «Листи до сина», «Батьківська педагогіка», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» і особливо - «Павлиська середня школа» та книга «Серце віддаю дітям» (1969 р.), яка одержала світове визнання.

Помер 2 вересня 1970 р., похований в с. Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області.

Василь Сухомлинський

КІМНАТА КАЗКИ

Діти знаходять глибоке задоволення в тому, що їхня думка живе у світі казкових образів. П'ять, десять разів дитина може переказувати одну й ту саму казку і щоразу відкриває в ній щось нове. В казкових образах — перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного. Мої вихованці, не заволоділи б навичками абстрактного мислення, якби в їхньому духовному житті казка не стала цілим періодом. Дитина прекрасно знає, що у світі немає ні Баби-Яги, ні Царівни-Жаби, ні Косяя Безсмертного, та для неї ці образи є втіленням добра і зла. І кожного разу, розповідаючи ту саму казку, вона виявляє своє особисте ставлення до гарного і поганого.

Казка невіддільна від краси, сприяє розвитку естетичних почуттів, без яких неможливе благородство душі, щира чуйність до людського нещастя, горя, страждань, завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем. І не тільки пізнає, а й відгукується на події і явища навколишнього світу, виявляє своє ставлення до добра і зла. З казки бере дитина перші уявлення про справедливість і несправедливість. Початковий етап ідейного виховання теж відбувається за допомогою казки. Діти розуміють ідею лише тоді, коли її втілено в яскраві образи.

Казка — благодатне джерело виховання любові до Батьківщини, яке нічим не можна замінити. Патріотична ідея казки — в глибині її змісту; створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця й розуму дитини могутній творчий дух народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона — творіння народу. Коли ми дивимося на чудові фрески Київської Софії, ми сприймаємо їх як частку життя народу, творіння його могутнього таланту, і в нашій душі пробуджується почуття гордості за творчий дух, думку, майстерність. Аналогічно впливає на душу дитини народна казка. Здається, що казка побудована на чисто «побутовому» сюжеті: дідусь та бабуся посадили ріпку, дідусь вирішив обманути вовка, зробив солом'яного бичка, та кожне слово цієї казки — як найтонший штрих на безсмертній фресці, в кожному слові, в кожному образі — гра творчих сил народного духу.

Казки — це духовні багатства народної культури, пізнаючи які, дитина пізнає серцем життя народу.

Через 3 місяці після початку роботи «Школи радості» ми обладнали Кімнату казки. За допомогою старших школярів створили обстановку, у якій діти почували себе у світі казкових образів. Багато довелося попрацювати, щоб усе навколо навіювало дітям спогади про казку, яку мама розповідала в ранньому дитинстві, про вечірні присмерки, про веселий вогник у пічці. Ось житло лютої Баби-Яги — казкова хатка на курячих ніжках, оточена високими деревами та пнями, поряд з хаткою — фігурки казкових персонажів: Хитра лисиця, Сірий вовк, Розумна сова. У другому кутку — хатка дідуса та бабусі, в небі — гуси-лебеді, що несуть на своїх крилах маленького хлопчика, героя української народної казки Івасика-Телесика. У третьому кутку — синє море-океан, на березі якого ветхе житло доброго діда і лютої баби, біля порогу — старе корито, на призьбі сидять старий та стара, а в морі плаває золота рибка. У четвертому кутку — зимовий ліс, замети, серед яких пробирається, потопаючи в снігу, маленька дівчинка, — мачуха послала її у зимову холоднечу по ягоди... З вікна хатки виглядає козеня. А ось — велика рукавичка, у якій живе мишка, до неї приходять неочікувані гості. З фанери зроблено великий пеньок,

на ньому ляльки — дівчинка-малятко, сірий зайчик, лисичка-сестричка, ведмідь, вовк, козеня, солом'яний бичок, Червона шапочка.

Усе це поступово зробили ми самі. Я вирізував, малював, клеїв, діти допомагали мені. Я надавав дуже великого значення естетичному характеру обстановки, в якій діти слухатимуть казку. Кожна картинка, кожний наочний образ загострювали сприймання художнього слова, глибше розкривали ідею казки. Навіть освітлення в Кімнаті казки відіграло дуже велику роль. Коли розповідали казку про Царівну-Жабу, в лісових хащах засвічувалися маленькі лампочки, в кімнаті панував зелений сутінок, що добре передавав обстановку, в якій розгортаються події.

У Кімнату казки я веду дітей не часто — раз на тиждень, а то й на 2 тижні. Естетична потреба ніколи не повинна задовольнятися до перенасичення. Там, де є перенасичення, починається пиха, міщанське розчарування, нудьга, пошуки засобів «убити» вільний час. Ми приходимо сюди в час осінніх і зимових присмерків — у цей час казка звучить для дітей по-особливому і сприймається зовсім не так, як, скажімо, ясного сонячного дня. На дворі темніє, ми не запалюємо світла, сидимо в присмерку. Раптом у віконцях казкової хатки спалахує вогник, на небі загораються зірки, підіймається з-за лісу місяць. Кімната осягається слабким світлом, а по кутках стає ще темніше. Я розповідаю дітям народну казку про Бабу-Ягу Кістяну Нogu. Здавалося б, у моїх словах немає нічого нового для малюків, та в їхніх очах горять вогники захоплення. Діти переживають долю героїв, ненавидять зло і гаряче співчують добру. Фігурки злої баби, довірливої дівчинки Оленки, добрих гусей-лебедів в уяві малюків оживають, стають істотами, наділеними розумом і почуттями. Казка для маленьких дітей — не просто розповідь про фантастичні події; це — цілий світ, в якому дитина живе, бореться, протиставляє злу свою добру волю. Слово знаходить у казці реальну форму виявлення духовних сил дитини, як у грі — рух, в музиці — мелодія. Дитині хочеться не тільки слухати казку, а й самій розповідати її, хочеться не тільки слухати пісню, а й самій співати, не тільки спостерігати за грою, а й брати участь у ній.

Минає кілька днів, діти запитують: «Коли ми підемо в Кімнату казки?» Чекання радісних хвилин хвилює дітей, ми знову збираємося в час вечірнього присмерку, знову казку розповідаю я, потім її розповідають діти. Найсором'язливіші стають у такі хвилини сміливими та рішучими. Мова, плутана і недоладна за інших обставин, тут стає плавною, виразною, співучою. Казку розповідають Ніна, Петрик, Люда, Слава, Валя — діти, в розвитку мови і мислення яких трапляються труднощі.

Щоразу, коли ми приходимо в Кімнату казки, дітям хочеться погратися. Для всіх — і для хлопчиків і для дівчаток — знаходиться улюблена лялька чи іграшка. Гра

перетворюється на творчість: малюки стають казковими героями, а ляльки в їхніх руках допомагають краще передати думки й почуття. Одна дитина взяла іграшку — солом'яного бичка (герой відомої української дитячої казки), друга — ляльку-бабусю, третя — ляльку-дідуся. І ось діти вже живуть у світі казки. Вони не просто повторюють слова дійових осіб, а творять, вносячи в казку гру своєї уяви. Окремим дівчаткам хочеться просто погратися з ляльками. Ось дитина садовить ляльку на маленький диван, промовляє до неї співучим голосом слова ласки й турботи. В іншій дівчинки лялька-малятко захворіла, і дівчинка лікує її.

Мене не хвилювало те, що дівчатка й хлопчики гралися в ляльки кілька років. Це не якась «дитячість», як іноді думають окремі вчителі, а та сама казка, те саме одухотворення живої істоти, яке пронизує творчий процес складання і слухання казки. У ляльках — одухотворений образ того, кого діти прагнуть, говорячи словами французького письменника Сент-Екзюпері, приручити. Кожна дитина хоче, щоб у неї було щось безмежно дороге, рідне. Я уважно стежив за тим, які духовні стосунки складаються між дітьми та їхніми улюбленими ляльками. Мене радувало, що хлопчики протягом тривалого часу дружили з ляльками. Ось у Костя нічим не примітна лялька — старий рибалка з вудочкою. У ляльки кілька разів відламувалася нога, і Кость зрештою зробив дерев'яну, вирізав, крім того, маленьку сучкувату палицю, з якою рибалка простує на берег річки. Хлопчик любить поговорити зі своїм старим другом: розповідає йому, в яких місцях водяться карасі і лящі... У Лариси улюблені ляльки — бабуся та внучка. Дівчинка зробила бабусі окуляри, під ноги постелила теплий килимок, плечі вкрила шаллю, у Валі теж дві ляльки — котеня і мишенятко. Дівчинка щотижня міняє бантик на шиї котеняти, а для мишенятка чомусь приносить зелений килимок...

Дитяча фантазія в Кімнаті казки невичерпна. Досить дитині подивитися на новий предмет, як він уже пов'язується в її свідомості з іншим предметом, народжується фантастичне уявлення, дитяча уява вирає, думка тріпоче, очі загоряються, мова тече плавним потоком. Ураховуючи це, я дбав, щоб на очах у дітей у різних кутках Кімнати казки були найрізноманітніші предмети, між якими можна встановити якийсь реальний чи фантастичний зв'язок. Я прагнув, щоб діти фантазували, творили, складали нові казки. Ось поряд з чаплею, що стоїть на одній нозі, — маленьке злякане котеня — дитяча уява створила кілька цікавих казок, героями яких стали Чапля і Котеня. А ось маленький човник з веслом, поряд з ним жаба — все саме проситься до казки. Печера, з якої виглядає ведмежа, комар і муха — неприродно великі у порівнянні з ведмежам (у казці і таке простимо), маленьке порося й умивальник з милом — все це не тільки викликає в дітей посмішку, а й пробуджує фантазію.

Коли мені вдалося добитися, щоб дитина, в розвитку мислення якої траплялися серйозні труднощі, придумувала казку, пов'язувала у своєму уявленні кілька предметів навколишнього світу — отже, можна з певністю сказати, що дитина навчилася мислити. Я вже розповідав, з якими труднощами доводилося пробуджувати думку й зміцнювати пам'ять Валі: одним із засобів пробудження її думки було почуття подиву перед зв'язками між предметами і явищами навколишнього світу, що несподівано відкривалися. Другим, не менш важливим засобом стала казка. Валя довго не могла створити жодної казки, це непокоїло мене. І тільки на 3-му році навчання дівчинка склала, нарешті, казку про жабу, човен і рибку.

Ось її зміст:

«Побачила Жаба Човен на березі річки. Дідусь-рибалка залишив Човен, а сам пішов у село за хлібом. Захотілося Жабі покататися. Вилізла вона з калюжі, скочила в Човен, взяла весло. А тут до неї Рибка підпливає і каже: «Що це ти задумала? Плаваєш тільки в калюжі, а Човен любить глибину». Не послухала Жаба поради Рибки, спрямувала Човен у свою калюжу. Підпливає, а Човен і каже: «Жабо, Жабо, куди ти мене тягнеш?». Відповідає Жаба: «У свою рідну калюжу, нехай увесь наш рід побачить, як я плаваю». Посміхнувся Човен і думає: «Ось прийде дідусь, він тебе навчить плавати». Ледве притягла Жаба Човен у калюжу. Загруз Човник у болоті та не пливе далі. Кректала-кректала Жаба — не зрушить Човен. А увесь жаб'ячий рід уже виповз з калюжі, виглядають усі, адже Жаба на всю калюжу кричала: «Дивіться, як добре я плаваю на Човні». Соромно стало Жабі, як плигоне вона в калюжу, так на всі боки і полетіли бризки. А весь жаб'ячий рід як зарегоче. Тут прийшов дідусь-рибалка, витяг Човен з калюжі. Розполохав жаб, сховалися вони в зеленому баговинні. Ввечері посмілішали, вилізли — та як зарегочуть. Відтоді щоночі вони регочуть — з вечора до ранку в болоті чути жаб'ячий сміх Це вони сміються з хвалькуватої Жаби».

Створення казок — плин з найцікавіших для дітей видів поетичної творчості. Водночас це важливий засіб розумового розвитку. Якщо ви бажаєте, щоб діти творили, створювали художні образи, перенесіть з вогника своєї творчості хоча б одну іскру у свідомість дитини. Якщо ви не вмієте творити або вам здається пустою забавою спуститися до світу дитячих інтересів, — нічого не вийде.

У Тіни була в Кімнаті казки своя улюблена лялька — фігурка робітника-металурга, обличчя у нього осяяне розплавленим металом. Дівчинці запам'яталася зустріч з робітником-металургом в ливарному цеху, і ось тепер, через 3 роки, вона склала цікаву казку про Вогненну Річку:

«Біля величезної печі стоїть богатир. Він розплавив залізо. Кипить залізо, клекоче. Підійшов богатир до печі, відкрив дверцята — і полилася Вогненна Річка. Ллється і каже: «Не ловіть гав, люди, беріть вогненне залізо, робіть із нього все, що вам треба». Йдуть до Вогненної річки мудрі майстри, черпають розплавлене залізо, ллють його в пісок, роблять із металу все, що треба людям».

У свідомості дітей народжуються образи сучасних героїв — захисників рідної країни. Війна з фашизмом залишила незгладимий слід у пам'яті і в усьому духовному житті нашого народу. Герої, що відстояли Батьківщину, в уяві дітей — казкові богатирі; про них складаються яскраві, зворушливі казки. Червоною ниткою через усі створені дітьми казки про богатирів нашого народу проходить ідея мужності, непереможності, благородства людини. Ось казка, яку склав Данько:

«Проводжала мати сина на військову службу. Сказала: «Візьми, сину, жменю рідної землі. Пам'ятай, що ти — її захисник!» Взяв син жменю рідної землі, висипав у червоний шовковий мішечок і ніколи не розлучався з нею. Почали вороги війну проти нашої Батьківщини. Зустрів син ворожих солдатів на кордоні, бив по них з кулемета, падали вороги в річку. Ні на крок не відступив син. Та ось ворожа куля поранила його в голову, кров залила очі, руки ослабли. Наближаються вороги, думають: ось ми візьмемо його в полон. Згадав син про жменю рідної землі. Доторкнувся до червоного мішечка і відразу ж могутньою силою налилися руки. Знову почав стріляти юний герой, потонули вороги в річці, а тим часом допомога підійшла — швидкокрилі літаки та могутні танки».

У мене записані казки, створені дітьми в години вечірніх присмерків. Ці казки дорогі мені як яскраві вогники думки, що їх вдалося запалити у дітей. Якби не творчість, не складання казок, мова багатьох дітей була б плутаною, а мислення — хаотичним. Я переконався, що між естетичними почуттями і словниковим багатством мови дітей існує прямий зв'язок. Естетичне почуття емоційно забарвлює слово. Чим цікавіша казка і чим незвичайніша обстановка, в якій перебувають діти, тим сильніша гра дитячої уяви, тим несподіваніші образи створюють малюки. В години вечірніх присмерків мої учні склали десятки казок, які об'єднані в рукописній збірці під назвою «Казки вечірніх присмерків».

Серед «Казок вечірніх присмерків» є дуже цікаві про тварин і птахів, про дерева і квіти. Особливо багато радості приносило і дітям, і мені складання казок про квіти. Я розповів хлопчикам і дівчаткам про емоційне життя людини, про втілення почуттів у піснях і легендах про квіти. Давав початок казки — і дитяча фантазія творила яскраві образи.

Раз на 2 — 3 місяці ми обновляли обстановку в кожному кутку Кімнати казки — вирізували з фанери нові фігурки, дерева, кущі, будували теремки, казкові палаци,

рибальські халепи та курені. Діти навчилися виготовляти фігурки казкових персонажів з пап'є-маше — це збагатило світ казки. Так ми «ілюстрували» багато казок: «Івасик-Телесик» (українська народна казка), «Спляча царівна» В. Жуковського, «Червоненька квіточка» С. Аксакова, «Про мишу зубасту та горобця багатого» В. Даля, «Жабамандрівниця» В. Гаршина, «Снігова Королева» Г. Х. Андерсена, «Бременські музиканти» братів Грімм, «Спляча Красуня» Ш. Перро. «Мар'я-краса — довга коса та Іван» (російська народна казка), «Гвіздок з рідного дому» (шведська народна казка), «Горбатий горобчик» (японська народна казка). Ці казки ввійшли в духовний світ дітей, як входить назавжди в нашу свідомість образ улюбленої людини, яка приносила нам щастя. Діти на все життя слово в слово запам'ятали почуте, хоч ніхто від них ніколи цього не вимагав. Коли слово хвилює дитину своєю неповторною красою, воно назавжди запам'ятовується. І від такого запам'ятовування пам'ять не тільки не перевантажується, а, навпаки, стає ще більш гострою.

Перше розповідання нової казки — велика подія в житті дітей. Ніколи не забуду, з яким хвилюванням ми створювали обстановку для казки Г. Х. Андерсена «Снігова Королева». Це було на другий рік навчання. Настали ранні зимові присмерки, діти прийшли в Кімнату казки. Обстановку, в якій відбувається дія, — будиночки з гостроверхими дахами, казковий палац серед високих скель, швидконогого оленя, снігові замети — діти зробили своїми руками. Але казку ще не всі чули. І ось у вікнах будиночків спалахують вогники, з неба падають сніжинки, нас оточує вечірній напівморок. Діти, затамувавши подих, слухають учителя... Казка скінчилася, та діти просять розповісти ще раз. Для мене було дуже дороге це зачарування словом. Я повторював казку стільки разів, скільки просили діти. А діти знову й знову хотіли слухати про Снігову Королеву — не тому, що треба було запам'ятати слова, а тому, що вони звучали для них дивовижною музикою.

Учитель постійно думає: як добитися того, щоб діти глибоко знали рідну мову, щоб рідне слово ввійшло в їхнє духовне життя, стало і гострим, влучним різцем, і багатобарвною палітрою, і тонким засобом пізнання істини. Мова — це матеріальне висловлення думки, і дитина лише тоді знатиме її, коли разом зі змістом сприйматиме яскраве емоційне забарвлення, живий трепет музики рідного слова. Без переживання краси слова розум дитини не може збагнути потаємних граней його змісту. А переживання краси неможливе без фантазії, без особистої участі дітей у творчості, ім'я якої — казка. Казка — це активна естетична творчість, що захоплює всі сфери духовного життя дитини — її розум, почуття, уяву, волю. Вона починається вже в процесі розповіді, вищий її етап — інсценізація.

У Кімнаті казки в нас зародилися ляльковий театр і драматичний гурток. Тут діти вперше інсценували українську народну казку про Рукавичку, в якій оселилися хоробрі звірята. Потім з великим інтересом підготували інсценізацію казки про Царівну-Жабу, японську казку про Горбатого горобчика. На четвертому році навчання вони колективно склали казку про Бабку-музику і виконали її в ролях.

У Кімнаті казки я вперше прочитав дітям повість про Робінзона Крузо, «Пригоди Мюнхгаузена», «Подорожі Гуллівера», «Казку про царя-Салтана», оповідання «Янко-музикант». Діти на все життя запам'ятали чари тих зимових вечорів, коли за вікнами кружляла метелиця, а вони вибиралися разом з Робінзоном Крузо, який зазнав корабельної аварії, на безлюдний острів, переносили з ним тяготи суворої боротьби з природою. У Кімнаті казки ми прочитали всі казки Г. Андерсена, Д. Толстого, К. Ушинського, братів Грімм, К. Чуковського, С. Маршака. Багаторічний досвід переконує в тому, що моральні ідеї, закладені у творах про добро і зло, правду і неправду, честь і безчестя, стають надбанням людини за умови, коли ці твори прочитані в дитячому віці.

Наше читання було своєрідним: казки та оповідання, названі тут, я знав напам'ять. Книжку я брав лише для того, щоб показати малюкам ілюстрації. Як і розповідання казок, читання було могутнім засобом виховання розуму і добрих, людських почуттів.

Без перебільшення можна сказати, що читання в роки дитинства — це передусім виховання серця, доторкання людського благородства до потаємних куточків дитячої душі. Слово, що розкриває благородні ідеї, назавжди відкладає в дитячому серці зернятка людяності, з яких складається совість.

Василь Сухомлинський.

Вибрані твори : в 5 т. [редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін.]. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 3 : Серце віддаю дітям. Роки дитинства. Кімната казки. 1977. С. 176-185. 668с.

Василь Сухомлинський

БІЛЯ ДЖЕРЕЛ ЖИТТЄВОГО ІДЕАЛУ

Я намагався уявити кожного з моїх вихованців дорослою людиною. Мене тривожили думки: яким громадянином, якою людиною ти станеш, малюк? Що ти принесеш суспільству, в чому буде твоя радість, чим ти захоплюватимешся і чим обурюватимешся, в чому знайдеш своє щастя, який слід залишиш на землі?

Як учитель і вихователь я прагнув до того, щоб перекласти в юні серця моральні цінності, створені і завойовані людством протягом багатьох століть, — любов до Батьківщини і свободи, непримиренність до поневолення й гноблення людини людиною, готовність віддати свої сили і життя в ім'я високих ідеалів — щастя та свободи людей.

Дуже важливо, щоб високі слова про Батьківщину її величні ідеали не перетворилися у свідомості наших вихованців на гучні, але пустопорожні фрази, щоб вони не знебарвилися, не злиняли, не стерлись від частого вживання. Особливо неприпустимо вкладати в уста маленьких дітей слова, які вони ще не розуміють. Те, що для народу є святиною, може через це перетворитися на пустий звук.

Як у маленького деревця, що ледве звелось над землею, дбайливий садівник зміцнює корінь, від сили якого залежить життя рослини протягом кількох десятиліть, так і вчитель повинен дбати про виховання у своїх дітей почуття безмежної любові до Батьківщини, відданості національним інтересам. Виховання цих якостей починається з того часу, коли дитина починає бачити, пізнавати, оцінювати навколишній світ.

Дуже важливо, щоб дітям було дороге все створене старшими поколіннями, все здобуте і завойоване в тяжкій боротьбі за свободу та незалежність країни. Батьківщина починається для дитини зі шматка хліба і ниви пшениці, з лісової галявини і блакитного неба над маленьким ставом, з пісень і казок матері над колискою. В золоту пору дитинства, коли діти особливо чутливі і до слова, і до образу, і до душевного світу іншої людини, треба донести до дитячих сердець усе, чим пишаються старші покоління, розповісти про те, якою ціною завойоване щастя вільної праці. Я прагнув не допустити безтурботної насолоди життєвими благами. Пізнання дитиною навколишнього світу й самої себе не повинно бути однобічним. Пізнаючи світ і самих себе, діти зобов'язані по крупинці усвідомлювати свою відповідальність за матеріальні й духовні цінності, створені старшими поколіннями.

«Подорожі» в минуле рідного краю — так називалися наші екскурсії й походи в поле, в ліс, на берег річки, в сусідні села. Я прагнув показати дітям те, що зв'язує минуле і сьогочасне в духовному житті нашого народу.

Кажу малюкам:

— Перед вами тучна нива, наливається колосся пшениці. У важке літо 1941 року тут розгорівся бій між групкою наших бійців і ротою фашистів. Тут загинули наші герої. Погляньте, діти, на широкі поля. Горбочки — це безіменні могили; земля зберігає пам'ять про їхні подвиги. Тисячі горбочків — це тисячі безіменних могил, — земля береже благородну кров героїв, а серце народу вічно береже пам'ять про їхні подвиги. Коли б вони не віддали своє життя за Батьківщину, ви б не милувалися красою рідної землі, фашисти перетворили б вас на рабів.

Нехай маленька дитина задумається над долею рідної землі, нехай відчує, переживе тривогу й занепокоєння за її майбутнє. Нехай події далекого минулого постануть перед нею як джерела сьогодення.

Дитячі роки — той вік, який ми вважаємо віком безтурботної радості, гри, казки, — це джерела життєвого ідеалу. Саме в цей час закладаються корені громадянськості. Від того, що відкрилося дитині в навколишньому світі в роки дитинства, що викликало її подив і захопило, що обурило й примусило плакати — не від особистої образи, а від переживання за долі інших людей, — від цього залежить, яким громадянином буде наш вихованець. Перед поглядом дитини відкривається багатогранний світ з його суперечностями й складностями, в ньому діти бачать красу й потворність, щастя і горе. Все, що відбувається в навколишньому світі, все, чим жили люди в минулому і чим живуть тепер, дитина поділяє на добро і зло. Щоб закласти в роки дитинства основу людяності та громадянськості, треба дати дитині правильне бачення добра і зла.

У ці слова я вкладаю ось який зміст: усе, що діти дізнаються про навколишній світ, усі суспільні явища, вчинки людей у минулому і тепер, — усе це має пробуджувати в юних серцях глибокі моральні почуття. Правильне бачення добра і зла означає, що дитина бере близько до серця те, що пізнає. Добро викликає в неї радісну схвильованість, захоплення, прагнення наслідувати моральну красу; зло пробуджує обурення, непримиренність, приплив духовних сил для боротьби за правду і справедливість. Душа дитини не повинна бути холодним сховищем істин. Великою вадою, якій я прагнув запобігти, є байдужість, безпристрасність. Маленька людина з крижинкою в серці — майбутній обиватель. Уже в дитинстві треба запалити в серці кожної людини іскру громадянської пристрасті та непримиренності до того, що є злом чи потурає злу.

У свідомості дитини неважко утвердити істину, що гноблення людини людиною — найбільше зло. Діти при нагоді правильно відповідають учителеві на запитання, в чому полягає зло. Та якщо дитина не була глибоко схвильована яскравого картиною поневолення людини людиною, не відчула ненависті до носіїв цього зла, вона не стане справжнім громадянином, людиною високих ідеалів.

Людська байдужість — небезпечна та огидна, дитяча байдужість — страшна. Я прагнув до того, щоб кожен мій вихованець у роки дитинства пережив благородні почуття глибоко особистої заклопотаності долею інших людей — далеких, може, навіть таких, що живуть десь на протилежному кінці земної кулі, а може, й таких, що жили 100 років тому. Це почуття — радикальний засіб проти байдужості, ліки від крижинки в серці — небезпечного насіння обивательства. [...]

Я читав своїм вихованцям книжки й розповідав історії з життя, в яких звучить заклик до боротьби за людську гідність, яскраво виражена ідея непримиренності до гноблення людини людиною. Багато разів діти слухали зворушливе оповідання польського письменника Г. Сенкевича «Янко-музикант». Перше читання глибоко вразило

дітей. Вони називали недолюдком і кровопивцею поміщика, який згубив життя беззахисного хлопчика. Від обурення стискалися дитячі кулачки, а очі дітей палали гнівом. Янко-музикант увійшов у духовне життя моїх вихованців назавжди. Потім ми читали оповідання багато разів, дехто з дітей запам'ятав його слово в слово. Чому дітям хотілося ще й ще послухати про Янка-музиканта? Мені здається тому, що переживання гніву породжує приплив духовних сил. Почуваючи себе непримиреним противником зла, дитина стає сильнішою, хоче пережити повноту своїх моральних сил, ще раз переконатися в тому, що вона готова боротися за правду. Серце, в якому розвинене це почуття, чутливе до добра і зла в навколишньому світі.

Приголомшливе враження справили на дітей оповідання видатного українського письменника Архипа Тесленка про безрадісне життя дітей бідних селян. Коли ми прочитали оповідання про тяжку долю талановитої селянської дівчини, доведеної до самогубства злиднями та знущаннями багатіїв і царських чиновників, дитячі очі були сповнені гніву.

У 3-му та 4-му класах ми двічі прочитали повість Гаррієт Елізабет Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома». Діти глибоко переживали долю рабів. Їм важко було уявити, що людину купують і продають, як тварину. Потім, мислено подорожуючи по земній кулі, діти дізнаються, що в наші дні в окремих куточках землі збереглося рабство. Малюки не могли примиритися з думкою, що вони безсилі чим-небудь допомогти своєму ровеснику з Південно-Африканської Республіки, якого продають на невільничому ринку. Поступово перед свідомістю дітей відкривалася яскрава картина боротьби між добром і злом у наші дні.

На все життя запам'ятали діти трагічну долю героя грецького народу Нікоса Белоянніса. Під час фашистської окупації Греції Белоянніс боровся проти загарбників: коли ж його країна була визволена від гітлерівців, суд присудив патріота до смертної кари, звинувативши в зраді батьківщині. З червоною гвоздиною в руці Нікос Белоянніс зустрів смерть, і в той самий день його дружина, яку теж присудили до смертної кари, народила сина. Зворушені долею хлопчика, який жив у в'язниці, діти запитували, як же допомогти Нікосу Белояннісу-молодшому. Благородне почуття спонукає до активної діяльності. Діти написали листа матері Нікоса Белоянніса-молодшого, пославши його через Міжнародний Червоний Хрест, і приготували подарунок — вишиту на білому шовку червону гвоздику. Потім щороку учні посилали листа дружині героя і подарунок хлопчику в день його народження: вишиту на білому шовку квітку — троянду, мак, бузок. Цей, на перший погляд, незначний вчинок залишає в серцях дітей глибокий слід, тому що він — засудження зла, двобій з несправедливістю.

Вводячи дітей у світ суспільного життя, я переконував їх у тому, що навіть у найпохмуріші періоди людської історії, коли сили зла пригноблювали мільйони людей, завжди були люди, які повставали проти несправедливості. Імена цих людей, їхнє життя, подвиги — це яскраві провідні зірки для молодого покоління. Я прагнув до того, щоб мої вихованці захоплювалися стійкістю, мужністю, героїзмом, вірністю переконанням кращих синів людства — тих, хто боровся й віддав життя за свободу і незалежність своєї батьківщини, за визволення від експлуатації, за утвердження людської гідності.

Я домагався того, щоб моральні цінності, створені і завойовані людством у минулому, в наші дні стали духовним багатством кожної людини, хвилювали серця, спонукали до активної діяльності в ім'я перемоги правди в усьому світі. Я прагнув розкрити моральні істини в усій їхній красі, без гучних слів. Краса моральних цінностей людства стає багатством душі дитини лише тоді, коли її зміст розкривається на яскравих прикладах, що хвилюють серце. Учуть слова, та захоплюють приклади, — говорить латинське прислів'я. Приклад яскравого життя, подвигу в ім'я щастя людства — це світло, що осяває життя дитини. Та й приклади вчать жити лише тоді, коли вони — живе втілення гуманних, прогресивних ідей. «Усякий, хто відходить від ідей, зрештою лишається при одних відчуттях», — писав великий німецький поет Й. Гете.

У роки дитинства я розкривав перед дітьми яскраві образи людей, імена яких стали для багатьох поколінь провідною зіркою. Безперечно, маленькій дитині неможливо розповісти все. Не можна валити на малюка лавину образів і картин, не можна без кінця зворушувати його серце, хвилювати душу. Нехай дитина дізнається поки що небагато, та щоб у цьому для неї відкрилася краса моральних цінностей. Хай діти подумують над тим, що схвилювало і зворушило їх, хай сплав думок і почуттів, образно кажучи, відстоїться в серці кожної дитини. За 4 роки я розповів своїм вихованцям про подвиги борців за високі ідеали людства — Спартака, Кампанелли, Івана Сусаніна, Степана Халтуріна, Софії Перовської, Миколи Кибальчича, Тараса Шевченка, Томаса Мюнцера, Христо Ботева, Януша Корчака. Розповідав про мужнього борця за наукову істину Джордано Бруно, про великого гуманіста-вченого Миклухо-Маклая та багатьох інших.

Яскравий приклад, в якому ідея втілена в живих людських пристрастях, вчинках і подвигах, має велику силу впливу на духовний світ дитини. Дітям не треба тлумачити сутність того чи іншого вчинку; коли ідея і образ злиті воедино, дитина прекрасно розуміє ідею. Героям, про яких я розповідав своїм вихованцям, притаманна найважливіша риса, яка є сутністю моральної краси, — готовність віддати всі сили й життя заради щастя людей. Ця риса саме й викликає захоплення, примушує дитину задуматися над долею

інших людей. Люди, які знайшли своє щастя в служінні людству, стають для дітей моральним ідеалом.

Важко уявити повноцінне виховання без того, щоб дитина не зачитувалася допізна книжкою про моральну велич, щоб її серце не забилося прискорено від почуття захоплення. Моральний ідеал народжується в серці тоді, коли людина немовби вдивляється в саму себе, порівнює себе з тим, хто є в її уявленні зразком моральної краси — вірності переконанням, мужності, стійкості, непохитності перед труднощами.

Вихователь повинен вдумливо відбирати розповіді, щоб підвести дітей до джерел морального ідеалу. Головне тут — факти і події, що становлять ідейний зміст. У житті людей, які є ідеалом для молодого покоління, дуже важливо показати єдність власної долі і долі людства. [...]

Глибокий слід у серцях хлопчиків і дівчаток лишили розповіді про Януша Корчака — національного героя польського народу. Дітей глибоко вразило те, що цей чоловік пішов на смерть разом з дітьми, яких він любив. Януш Корчак міг би зберегти собі життя, та він вважав це безчестям, коли від рук фашистських катів умирають тисячі невинних дітей... Януш Корчак став для дітей символом справжньої людяності.

Утвердити здатність відстоювати свої переконання як власну гідність — одне з важливих завдань виховання, здійснити яке можна лише за умови, що з малих літ у людини починають вироблятися уявлення про добро і зло, втілені в яскраві образи. Та одного уявлення не досить. Необхідна особиста емоційна оцінка. Необхідний чіткий розподіл моральних явищ на те, що дороге дитині, і те, чим вона ніколи не може примиритися. Моральне виховання в молодшому віці — це натхнення моральною красою, яка пробуджує прагнення творити радість для людей, берегти свою людську гідність, дорожити моральними принципами людства.

Василь Сухомлинський.

Вибрані твори : в 5 т. [редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін.]. Київ : Рад. шк., 1976.

Т. 3 : Серце віддаю дітям. Роки дитинства.

Біля джерела життєвого ідеалу. 1977. С. 218–225. 668 с.

Василь Сухомлинський

НЕ МОЖНА ЖИТИ І ДНЯ БЕЗ ТРИВОГИ ПРО ЛЮДИНУ

Життя переконує: якщо дитина тільки "споживає" радості, не видобуваючи їх працею, напругою духовних сил, його серце може стати холодним, черствим, байдужим. Величезною моральною силою, що облагороджує дітей, є творення добра для людей. Одна з виховних завдань нашої школи полягає в тому, щоб дитина серцем відчувала, що

навколо нього є люди, які потребують допомоги, турботи, ласки, сердечності, участі. Найголовніше — щоб совість не дозволяла дітям проходити повз цих людей, щоб добро людині дитина дарувала не з бажання відзначитися перед іншими, а з безкорисливих спонукань. Джерело дитячої совісті, готовності робити добро для інших — це співпереживання тим людям, у яких на серці горе. Чуйність до духовного світу людини, здатність відгукуватися на чуже нещастя — з цього починається найвища людська радість, без якої неможлива моральна краса. Уже в "Школі радості" мої вихованці зробили перші кроки на шляху до вершини моральної людської краси: вони осягали ази великої науки людяності, вчилися бачити горе, смуток, печаль, тривогу в очах того, з ким їх зіштовхували обставини повсякденного життя. Ця здатність входить у моральне обличчя в роки зрілості, стає невід'ємною рисою духовного життя лише тоді, коли усі роки дитинства людина і дня не живе без турботи про людей. Я завжди вчив своїх вихованців співпереживати іншим людям, прагнув до того, щоб дитина ставила себе на місце того, хто потребує участі, допомоги та серцевої турботи, пережила його почуття. Горе іншої людини має стати особистим горем дитини, змусити замислитися над тим, як допомогти тому, хто потребує цього. У вихованні людяності виняткову роль відіграють особисті взаємини, духовне спілкування двох людей. Людство легше любити, ніж допомогти сусідові. Знати людей не можна без знання конкретної людської особистості.

Валя прийшла до школи, різко погіршилося здоров'я її батька. Дівчинка стала мовчазною, задумливою. У Ніни та Шури — тяжко хворі мами. Дівчатка нерідко залишалися вдома, щоб допомогти батькові по господарству. У Шури захворіла бабуса. Кілька разів вона потрапляла до лікарні — на тиждень, а то і на місяць; для хлопчика це було великим горем. Під час хвороби бабусі дитина перебувала під опікою тітки, дуже хорошої жінки, яка дбала про Шуру, але розлука із бабусею завдавала хлопчикові страждання. Одного разу у холодний осінній день Шура вирішив відвідати бабусю. Ані пари з вуст тітці, він пішов до лікарні. Дорогою він дуже змокнув під дощем, застудився та захворів. Через кілька днів його поклали в ту ж лікарню, де лежала бабуса. Сталося нещастя в родині Володі. Його мама працювала штукатуром. Щодня вона їздила на роботу автобусом. Під час весняної ожеледиці автобус зіткнувся з вантажним автомобілем, і мама Володі була важко поранена. Лікарі говорили, що вона на все життя залишиться інвалідом. Водночас важко захворів і помер дідусь, який дуже багато зробив для того, щоб Володя пішов по правильній життєвій дорозі. Горе, але горе іншого роду, прийшло в сім'ю Колі А. За переховування крадених речей батька заарештували і засудили на 2 роки в'язниці. Моральна атмосфера в родині стала чистішою, але те, що трапилося не могло не вразити хлопчика. Зустрічаючи дітей, я кожен день вдивлявся в їхні обличчя. Сумні очі

дитини — що може бути більш важким в складному процесі виховання. Якщо у дитячому серці горе, дитина тільки й того, що є присутнім у класі. Он-як туго натягнута струна: торкнеш необережно — заподієш біль. Кожна дитина переживає горе по-своєму: одного приголубить — і йому стане легше, іншому ласкаве слово заподіє новий біль.

Педагогічна майстерність в таких випадках полягає насамперед в людській мудрості: умій щадити хворе серце, не спричиняй вихованцю нового горя, не торкайся ран його душі. Приголомшений горем, збентежений учень, звичайно, не може вчитися так, як учився він раніше; горе позначається на його мисленні. Найголовніше для вчителя — насамперед бачити дитяче горе, сум, страждання, бачити і відчувати дитячу душу. У тому, як учитель ставиться до горя дитини, наскільки здатний він розуміти й відчувати дитячу душу, полягає основа педагогічної майстерності.

Не можна викликати відповідати учня, який переживає горе, не можна вимагати від нього посидючості і старанності. Не можна запитувати про те, що трапилось, — дитині нелегко говорити про це. Якщо діти довіряють учителеві, якщо він їхній друг, то дитина сама розповість про те, що можна розповісти. Коли ж мовчить — не торкайся хворого дитячого серця. Найважче у вихованні — це вчити відчувати. І чим старша дитина, тим важче вчителю торкатися тих, образно кажучи, тонких струн людського серця, звучання яких виливається у благородні почуття.

Щоб навчити дитину відчувати, бачити в очах ближнього його духовний світ, вихователь повинен уміти щадити почуття дітей, і передусім — почуття горя. Немає нічого потворнішого в емоційно-моральних стосунках дорослого і малюка, ніж прагнення старшого розвіяти гіркі почуття легковажними міркуваннями про те, що ти, мовляв, дитя, перебільшуєш своє горе...

Треба вміти розуміти порухи дитячого серця. Цього неможливо навчитися за допомогою якихось спеціальних прийомів. Це досягається лише завдяки високій емоційно-моральній культурі педагога. Якими б причинами не зумовлювалося дитяче горе, у нього завжди є щось спільне: сумні, печальні очі, в яких вражають недитяча задумливість, байдужість, туга, самотність. Дитина, яка переживає нещастя, не помічає ігор і розваг товаришів; ніщо її не може відвернути від гірких думок. Найтонша і найдоброзичливіша допомога маленькій людині — розділити її горе, не торкаючись глибоко особистого, потаємного. Грубе втручання може викликати озлобленість, а поради не журитися, не втрачати надію, взяти себе в руки, якщо за ними немає справжнього людського співчуття, сприймаються дітьми як недоречне базікання.

Учити дітей відчувати — це значить насамперед передавати їй свою емоційно-моральну культуру. Культура почуттів неможлива без глибокого розуміння душевного

стану людини. А таке розуміння приходить до дитини тоді, коли вона в думці ставить себе на місце того, хто переживає печаль і тривогу.

Коли в Сашка захворіла бабуса, хлопчик став сумним, задумливим і водночас настороженим: скажеш йому слово — він здригнеться, неначе від болю. А одного разу я бачив, як його великі чорні очі налилися сльозами. Діти сказали мені: «Сашко плаче». Було б наївно чекати, що дитина пройметься співчуттям до свого товариша чи дорослої людини вже тому, що вона дитина. Співпереживанню треба вчити — так само вдумливо, дбайливо, обережно, як учать дітей робити перші самостійні кроки. Співпереживання — це одна з найтонших сфер пізнання, пізнання думками і серцем. У досвідченого педагога має бути могутній засіб виховання співпереживання — слово.

Я вибрав хвилинку, коли Сашка не було у класі, і сказав дітям: «Коли в людини горе, не можна виражати подиву. А в Сашка велике горе. У нього одна тільки рідна людина — бабуса. Вій не пам'ятає маму. І ось бабуса захворіла. Можливо, її відвезуть до лікарні — з ким залишиться хлопчик? Уявіть себе на його місці, і ви відчуєте, що таке горе. Пам'ятаєте старого, якого ми зустріли край дороги? Пам'ятаєте, які в нього були сумні очі? Ви відчули тоді: у старого горе. Чому ж ви не помічаєте смутку в очах товариша? Ви ж бачите, що Сашко вже кілька днів мовчазний, задумливий. Він у класі, а всі його думки — біля бабусинового ліжка. Якщо хлопчик залишиться на кілька днів дома, не поспішайте розпитувати, чому він не був у школі. Людині нелегко говорити про своє горе. І взагалі, коли ви бачите, що в людини горе, страждання — не цікавтесь, а допомагайте. Не роз'ятрюйте сердечних ран. Коли ви знаєте, що в будь-кого з вас у колективі трапилось нещастя, робіть усе так, щоб жодне ваше слово, жодний ваш вчинок не додавали горя. І подумайте ще, чим можна допомогти Сашкові та його бабусі. Та допомога ваша не повинна бути хвалькуватою: от, мовляв, які ми хороші — допомагаємо товаришеві. Виставляти напоказ свою доброту — це нікуди не годиться. Коли серце не говорить вам, що треба допомогти другові — ніяка показна доброта не зробить вас добрими».

Сашко прийшов у клас, про нього я більше не говорив ні слова, і діти відчули, чому я відразу почав говорити про інше. А на перерві вони почали радитись, як допомогти хлопчикові і його бабусі. Діти принесли товаришеві яблук і риби — все це було зроблено з найчистіших спонукань. Коли бабусю поклали до лікарні, і Сашко став жити в тітки, діти часто ходили до нього. Дізнавшись, що хлопчик змок під дощем, захворів і лежить у лікарні разом з бабусею, вони глибоко переживали це горе. У вихідний день ми всі пішли до лікарні. Діти взяли для товариша яблук і печива. А Шура приніс плитку шоколаду, яку привіз йому батько. Півдня ми чекали, поки усі діти побували у палаті Сашка.

Мене це і радувало, і непокоїло. Адже тут — результат колективного поривання. Декому з дітей хотілося зробити товаришеві добро насамперед для того, щоб благородний вчинок побачили інші. Володя сказав мені, що понесе Сашкові в лікарню свій подарунок — нові ковзани, недавно куплені батьком.

— А батько дозволяє? — спитав я.

— Так, дозволяє.

— Ну, тоді нема чого нести в лікарню. Адже Сашко зараз не може кататися. Понесеш ковзани додому, коли Сашко одужає.

Володя не подарував ковзани товаришеві. Душевне поривання виявилось слабким... Цей випадок змусив задуматися над вихованням душевної доброти, сердечності, чуйності. Дуже тонкі, складні це речі. Як домогтися, щоб маленька людина робила щось хороше, не розраховуючи на похвалу й винагороду, а з почуття потреби творити добро? В чому вона полягає — потреба творити добро. З чого вона починається? Звичайно, у вихованні чуйності велике значення має і колективне духовне поривання. Та все-таки співпереживання має захопити глибоко особисті сфери духовного життя кожної дитини.

Я прагнув до того, щоб усі мої вихованці робили благородні вчинки — допомагали товаришам або взагалі іншим людям — з внутрішніх спонукань і переживали глибоке почуття задоволення. Мабуть, це одна з найважчих речей у моральному вихованні: вчити людину робити добро і водночас уникати прямолінійних порад: роби ось так. Як же бути на практиці? Очевидно, найголовніше — розвивати в дитині внутрішні сили, завдяки яким людина не може не робити добра, тобто вчити співпереживати. Але як це робити? Як добитися того, щоб діти, побачивши горе іншої людини, в думці ставили себе на її місце, щоб яскрава думка пробуджувала яскраве почуття, щоб особистість маленької дитини ніби зливалася з особистістю людини, в житті якої страждання, щоб у людині, яка переживає горе, дитина бачила й відчувала саму себе?

Наші наради, присвячені найважчим, найскладнішим сферам духовного життя і взаєминам дітей, поступово перетворювалися в психологічний семінар. У ньому брали активну участь вчителі не тільки початкових, а й середніх і старших класів. Предметом наших турбот стала людина — дитина, підліток, юнак. На засіданнях психологічного семінару ми виступали з доповідями й повідомленнями про духовний світ конкретної дитини, про джерела її розумового, морального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, про середовище, в якому відбувалося в дошкільні роки і відбувається в роки шкільного навчання формування розуму, мислення, почуттів, волі, характеру, переконань особистості. Вчителі початкових класів своїми доповідями ніби готували вихователів середніх і старших класів до виховного впливу на підлітків, юнаків і дівчат. Усе більше

утверджувалося колективне педагогічне переконання: щоб людина, яку ми виховуємо, перебувала у сфері впливу всього педагогічного колективу, кожний педагог повинен глибоко знати до тонкощів індивідуальність кожного учня.

Нам не вистачало двох, а іноді й трьох годин для того, щоб глибоко заглибитися у дуже складну сферу духовного світу окремих дітей. Так, після моєї доповіді про особистість Колі вчителі М. Т. Сироватко, Є. Є. Коломийченко, В. А. Скочко доповнили мою характеристику дуже важливими деталями: як відбивається все, що бачить дитина в колективі, в її емоційному світі, іншими словами, як вона відчуває взаємини між людьми, як переживає свої стосунки з іншими людьми. Ми дійшли дуже цікавого і, за переконанням колективу, нового висновку про внутрішні духовні спонукання до добра, про те, як дитина примушує саму себе робити добро людям.

Чим більше віддавали діти своїх душевних сил товаришеві, в якого горе, тим чутливішими ставали їхні серця. Холодного лютого дня (діти вчилися тоді у третьому класі) до мене додому прибігли Мишко, Коля і Лариса. Вони були чимось стривожені.

— Загинув Льоня, брат Вані, — сказала Катя. — Батькові принесли телеграму. Він завтра їде до Казахстану. Що ж тепер робити? Дитячі очі благали: навчіть, як нам допомогти товаришеві? У той же день стало відомо, як сталася трагедія. Льоня, 18-річний тракторист, віз сіно на тваринницьку ферму. У дорозі його наздогнав буревій. Юнакові можна було залишити трактор і піти в село, розташоване недалеко від дороги, але він не зробив цього, сподіваючись, що буревій закінчиться, і можна буде вчасно доставити сіно на ферму. Але буревій посилювався, вдарив мороз, і Льоня замерз у кабіні трактора... Кілька днів Ваня не приходив до школи. Діти були засмучені, замовкло щебетання. Усі питали: як допомогти товаришеві? Дехто пропонував піти додому до Вані. Я порадив не робити цього: "У хлопчика, його матері, у батька, братів і сестер велике горе. Ми прийдемо до них додому, мати побачить нас, згадає, як Льоня ходив в школу, і їй стане ще важче. Підемо до Вані пізніше, коли материнське серце переболить трохи. А коли хлопчик прийде до школи, не питайте у нього, як загинув брат, про це важко думати і говорити. Будьте уважні і ввічливі до Вані, нічим не заподіюйте йому сердечного болю". Батько Вані, приїхавши з Казахстану, розповів мені, що ім'ям його старшого сина названа вулиця селища. Розповідь батька я повторив дітям. У ті дні діти думали над тим, чиї імена будуть носити загін і кожна з трьох ланок. І ось вони самі сказали те, чого я очікував від них: нехай ланка, у якій знаходиться Ваня, носить ім'я його брата — Леоніда, який загинув на роботі. Хлопчик приніс цю звістку матері. Я порадив хлопцям: візьмемо альбом, і кожен з нас нехай намалює що-небудь про школу. Звичайно, дітям хотілося намалювати те, що пов'язано з Леонідом і його шкільними роками. Старші учні показали нам яблуню,

посаджену Леонідом, коли він навчався у 3-мк класі. У фізичному кабінеті ми знайшли модель підйомного крана, зроблену Леонідом і його товаришами. Леонід любив птахів, і в школі жили спогади про те, як він разом зі своєю ланкою зробив маленький будиночок для голубів. Про все це діти розповіли в альбомі. Я намалював портрет Леоніда. Альбом піднесли матері. Для неї цей подарунок був безцінним: її радувало, що шкільний колектив зберігає пам'ять про сина. Такий же альбом ми зробили і для ланки, яке носитиме ім'я Леоніда. Дуже важливо не перетворювати добрі почуття і добрі справи в показні "заходи". Як можна менше розмов про зроблене, ніякої похвали за доброту — таких вимог треба дотримуватися у виховній роботі. Найнебезпечніше те, що людяні вчинки дитина подумки ставить собі в заслугу, вважає мало не доблестю. Винна у цьому найчастіше буває школа. Знайшов учень загублені кимось 10 копійок, приніс до класу, і вже про знахідку знає увесь колектив. Пригадується цікавий випадок, який стався в одній сусідній школі. Принесла дівчинка в клас знахідку - 5 копійок, вчителька розхвалила її... І ось на наступну перерву до вчительки прибігли три дівчинки і один хлопчик — усі, виявляється, знайшли загублені товаришами гроші — хто копійку, хто дві. Хлопці чекали похвали; вчителька, відчувши недобре, обурилася... Ось так і привчаються діти відпускати "порції доброти", а якщо їх не хвалять за добрі вчинки, у них виникає невдоволення.

Доброта повинна стати таким же звичайним станом людини, як мислення. Вона повинна стати звичкою. Наш педагогічний колектив прагнув до того, щоб добрі, сердечні, душевні вчинки залишали в дитячому серці почуття глибокого задоволення. Серцева чуйність до духовного світу іншої людини пробуджується в дитинстві і під впливом слова вчителя, і під впливом настрою колективу. Дуже важливо пробуджувати порив серцевої співчутливості, готовність до доброго вчинку в усіх дітей. Але цей порив лише тоді облагороджує серце, коли він виливається в індивідуальну діяльність. Мої вихованці не забували про свого старшого друга — дідуся Андрія. У зимові місяці старий жив у маленькій хатині, недалеко від зимівки пасіки. До нього приходили діти, приносили яблука, малюнки. Дідусь був дуже радий кожному теплому слову. Хлопці відчували, що самотність — це нелегка доля, і прагнули зробити людині добро. Одного разу, у теплий березневий день малюки поспішали до дідуся Андрія: сьогодні вони будуть допомагати йому виставляти вулики. Цей день був для всіх святом: хлопці раділи, спостерігаючи, як бджоли — золотокрилі вісники весни — здійснюють обліт. Дорогою до дідуся ми зайшли до бабусі Ольги напитися води. Вона пригостила нас домашнім печивом і запропонувала частіше відвідувати її. Ольга Федорівна пережила в роки війни велике горе: два її сина, чоловік і брат загинули на фронті, а дочка померла від непосильної праці на кам'яновугільній шахті у фашистській Німеччині. Я розповів хлопцям про важку долю

жінки, і в дитячих серцях прокинулося бажання подружитися з бабусею Ольгою. Малюки часто відвідували бабусю. Ольга Федорівна показала нам ордена і медалі синів і чоловіка. У дитячих серцях прокинулося прагнення принести бабусі Ользі радість. Як тільки прийшов час садити плодові дерева, ми посадили у неї на подвір'ї 5 яблунь, стільки ж груш, вишень і кущів винограду — в пам'ять про синів, дочки, чоловіка і брата. Посадили дерева і для самої бабусі. Важко передати словами почуття подяки, яке переживала Ольга Федорівна. У спекотні літні дні ми приходили поливати рослини, хоча це і без нас робила Ольга Федорівна. Влітку хлопці проводили у неї цілі дні. Бабуся Ольга стала рідною для дітей. Без неї хлопці не проводили жодного свята. Ми намагалися не пропустити моменту, коли дозрівали вишні, яблука, груші та виноград. Приходили у сад до бабусі, зривали перші дозрілі плоди і несли їй. Коли діти вчилися у 7-му класі, бабуся тяжко захворіла. Вона померла через тиждень після того, як закінчився навчальний рік. Для хлопців це було велике горе. А через деякий час ми дізналися, що Ольга Федорівна заповіла передати після її смерті хату і сад дітям. Цей заповіт спантеличив керівників села: як розуміти, що учні — господарі хати і саду? Селяни допомогли розібратися в тому, що не вкладається ні в які юридичні норми. Вони сказали: нехай на цій маленькій садибі діти роблять свої добрі справи. Ми запросили в хату дідуся Андрія, і він з радістю перейшов сюди — це було недалеко від пасіки. [...]

Виховання громадянина — одна зі складних проблем не тільки теорії, але і практики педагогічного процесу. У цій сфері першорядну важливість має те, щоб знання пройшли через серце, відбилися в особистому духовному світі людини. Знання про Батьківщину, про те, що свято і дорого для нашого народу, — це не просто відомості, якими після запам'ятовування можна керуватися в повсякденному житті. Це істини, які мають зачіпати особисте життя вихованця. Вони стають священними для дитини за умови, що велич Батьківщини пізнається через велич людини. «Пам'ять народу — величезна книга, де записано усе». Громадянське виховання немислимо без читання цієї книги, без глибокого усвідомлення і відчуження кожного слова, кожної букви. Те, що ми звикли називати зв'язком школи із життям — це насамперед передача із серця народного до твоїх сердець дітей нашої великої святині — любові до Батьківщини. Кожен дотик до великої книги народної пам'яті є найскладнішим, найвідповідальнішим актом становлення людської особистості.

Василь Сухомлинський.
Вибрані твори : в 5 т. [редкол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін.]. Київ : Рад. шк., 1976.
Т. 3 : Серце віддаю дітям. Роки дитинства. Не можна жити і дня без тривоги про
людину. 1977. С. 227–236. 668 с.